

Т. Л. Памазенка,
(БДПУ імя М. Танка, Мінск, Беларусь)

ЗАРАДЖЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ ПЕРАКЛАДНОЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Гісторыя беларускай перакладной тэрмінаграфіі да гэтага часу яшчэ не атрымала паслядоўнага навуковага апісання, таму на сучасным этапе паўстала задача сістэмна і дэтальна прадставіць беларускія перакладныя слоўнікі, даследаваць асноўныя прынцыпы іх пабудовы, прыёмы лексікаграфічнай апрацоўкі слова, а таксама вызначыць іх ролю ў станаўленні і развіцці практычнай перакладной тэрмінаграфіі.

Падрыхтоўчы перыяд у развіцці перакладной тэрмінаграфіі адметны фарміраваннем асобных (хаця і вельмі важных) элементаў будучых тэрміналагічных слоўнікаў і бярэ свой пачатак з узнікнення і пашырэння старабеларускіх пісьмовых помнікаў XIV – XVII стст. Згодна з даследаваннямі М.Р.Судніка, раннімі элементамі слоўнікавай работы ў старажытны перыяд з’яўляліся:

➤ фіксацыя на палях рукапісных і друкаваных тэкстаў (“Торжественника”, “Златоуста”, “Стоглава”, “Шестодневца” і інш.) тэрміналагічных варыянтаў (*замудение – закоснение; нарицаеть – наричеть; разумь – жалость; словесь – сановь* і інш.);

➤ уласна беларускімі тэрмінамі сінанімічныя замены цяжка зразумелых для чытача тэрмінаў у царкоўнаславянскіх тэкстах (*невдячен, приклад, клопат, пекло, туга*);

➤ каменціраваньня тлумачэнні на беларускай мове асобных царкоўнаславянскіх выказаў (“Новый завет с псалтирью” : “*И узрвь смоковницу едину при пути, прииде к ней. И ничтоже обрете на ней, токмо листовие едино*” – кам. “*Фиктовое древо которое над ишие древа влькготнейшую натуру маеть*” [1, с. 79 – 81].

Сярод фактараў фарміравання тэрміналагічнай лексікі ў XIV – XVII стст. можна адзначыць набыццё беларускай мовай статусу дзяржаўнай у ВКЛ і шырокае распаўсюджанне кнігадрукавання на беларускіх землях да сярэдзіны XVI ст., што ў значнай ступені садзейнічала выпрацоўцы лексічных норм, пашырэнню слоўніка, замацаванню намінацый новых навуковых паняццяў у моўнай практыцы.

Важным этапам развіцця беларускай тэрмінаграфіі з’яўляецца ўведзены Ф.Скарынам у шырокую практыку спосаб тлумачэння слоў з дапамогай глосаў на палях і непасрэдна ў тэкстах уласных выданняў (“Бібліі”, “Псалтыра”, “Апостала”, “Малой падарожнай кніжыцы”). Паводле звестак А.І.Жураўскага, толькі ў пражскім выданні “Псалтыра” ён падаў 66 глосаў [2, с. 121]. Усяго Скарынам растлумачана каля 200 незразумелых царкоўнаславянскіх і іншамоўных слоў. Глосы

падпарадкаваны асноўнай ідэі першадрукара – зрабіць кнігу даступнай “людem посполитым” [1, с. 91].

Сярод скарынаўскіх глосаў значнае месца займаюць намінацыі жывёльнага і расліннага свету: *прузь – усеница; скумни – львенята; пажить – былие; рамнумь – осоть*; географічныя тэрміны: *холми – узгорки; юзь – ветрь полуденный*; культавыя: *кивоть – скриня; стакти – ладан*; грамадска-палітычныя: *анфипать – намесникъ; конвокации – зъездъ*; назвы адзінак вымярэння: *таланть – центнер; сиклевь – лотов* і інш. [3].

Тлумачэнне “цёмных” слоў-тэрмінаў з дапамогай глосаў садзейнічала станаўленню аднастайнага моўнага і сэнсавага ўжывання тэрмінаў, пашырэнню старабеларускай тэрміналагічнай лексікі і выконвала асноўныя функцыі слоўнікаў.

Сярод прыёмаў тлумачэння найбольш шырокае месца ў выданнях займае прыём перакладу іншамоўнай і царкоўнаславянскай тэрміналагічнай лексікі адпаведнымі або блізкімі па значэнні беларускімі ці агульнаўсходнеславянскімі словамі (*скнипы – площицы; оскрод – долото; неясыти – пеликанови; горлица – сівоворонка*), зрэдку – словазлучэннямі (*да насладится – приятно будет; тмами темь – десяти тысяцми*) ці спалучэннямі прыназоўнікаў з назоўнікамі (*от юга – от полудня; въ дѣбрехь – в долинахъ*) [4]. Лексікаграфічны прыём эквіваленцыі, найбольш пашыраны пры тлумачэнні глосаў Скарыны, знайшоў далейшае прымяненне ў якасці асноўнага сродку семантызацыі слова ў двухмоўных (перакладных) тэрміналагічных слоўніках.

Асабліва шырокае распаўсюджанне глосы атрымалі ў старабеларускіх рукапісных і друкаваных кнігах другой паловы XVI – пачатку XVIII стст. Пра гэта сведчаць наступныя помнікі: “Катехизис” С.Буднага (1562 г.), “Маргарит новый” (XVI ст.), “Сборник житий святых и похвальных им слов...” (XVI ст.), “Златоуст” (XVI ст.), “Слово Григория богослова с толкованиями” (XVI ст.), “Торжественникъ” (XVI ст.), “Евангелие” В.Цяпінскага (1580 г.), “Стоглав” (XVII ст.), “Лекарство на оспальный умысл человечесий” (1607 г.), “Житие Иоанна Златоуста” (1614), “Новый Завет с Псалтирью” (1652 г.) і інш. [1, с. 82]. Раскрываючы сэнс незразумелых слоў, аўтары прымянялі той жа спосаб перакладу апошніх на беларускую мову, чым працягвалі лексікаграфічны вопыт Скарыны.

Побач з пашырэннем традыцыі тлумачэння слоў з дапамогай глосаў у канцы XVI ст. з’яўляюцца “прыточнікі”, або гласарыі, якія прыкладаліся да лексіконаў, лексісаў. Яны таксама змяшчалі значную колькасць тэрмінаў.

“Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто” (напісаны ў 1581 г.) – першая самастойная спроба прафесійнага тлумачальна-перакладнага рукапіснага слоўніка ўсходніх славян [5]. Праца адносіцца да ліку ананімных, і па розных версіях аўтарства прыпісваюць І.Фёдараву або

Л.Зізанію (М.Б.Батвіннік, В.В.Німчук, А.А.Яскевіч). Слоўнік ўяўляе сабой дастаткова паслядоўнае вытлумачэнне лексікі стараславянскай мовы на беларускую. Ён захоўвае ў сабе рысы прыточніка, што звычайна складаўся з нейкага тэксту, і скарынаўскага гласарыя, таму алфавітны парадак слоў паслядоўна вытрымліваецца толькі да першай літары ў слове. Рэестравая частка “Лексіса” ўключае пэўную колькасць тэрмінаў, якія перакладаюцца на старабеларускую мову часцей за ўсе адным словам (*врагъ – ворог; держава – владность; насекомый – кремень; притча – приповесть*), радзей – двума ці некалькімі беларускімі адпаведнікамі (*огница – огневица, горячка; многодушие – великодушие, высокородство, мужество*), словазлучэннямі (*подвизаетъ – рабить подвигъ; супружница – жена илюбная; геена – огненная мука*), апісальнымі канструкцыямі (*мышца – мышь въ теле; корчазе – большы глиняны сосуд*) [5, с. 6 – 20]. Аўтар размяжоўвае амонімы і падае іх у асобных слоўнікавых артыкулах (1. *мир – што помазують*; 2. *мир – покой*; 3. *мир – свет*) [5, с. 13].

На думку даследчыцы А.А.Яскевіч, слоўнік “можа паслужыць неблагім дапаможнікам пры чытанні тагачасных усходнеславянскіх кніг, напісаных на старабеларускім варыянце царкоўнаславянскай мовы” [6, с. 7]. Удачы вопыт складальніка “Лексіса” паслужыў узорам для пазнейшых лексікаграфічных прац у старабеларускай лінгвістыцы.

Варта адзначыць, што з’яўленне і хуткае пашырэнне рукапісных слоўнікаў прыпадае на перыяд найвышэйшага росквіту кнігапісання ва ўсходніх славян. Шырока распаўсюджаная ў XVI ст. практыка стварэння рукапісных гласарыяў падрыхтавала неабходныя ўмовы для з’яўлення друкаваных перакладных слоўнікаў. Гэтаму спрыялі паступовы працэс фарміравання беларускай літаратурнай мовы, яе лексічнай сістэмы, а таксама распаўсюджанне перакладной літаратуры, праз якую ў вялікай колькасці пранікала ў беларускую мову іншамоўная тэрміналагічная лексіка, што патрабавала тлумачэння і перакладу.

Першы славяна-беларускі друкаваны слоўнік “*Лексіс. Сиречь Реченія, Въкратъце събранны. Из словенскаго языка на просты Рускій Діалектъ истолкованы*” [5] створаны ў 1596 г. Л.Зізаніем. Адзначаючы месца “Лексіса” ва ўсходнеславянскай лексікаграфіі, рускі даследчык В.У.Вінаградаў пісаў, што “новыя прынцыпы і прыёмы складання слоўнікаў ідуць да нас з паўднёва-заходняй Русі... Там з’явіўся першы друкаваны слоўнік “Лексіс” (1596)” [7, с. 26].

Слоўнік Л.Зізанія быў друкаванай працай тлумачальна-перакладнога характару, дзе кніжнаславянскія словы (1061 адзінка) перакладаліся агульнаўжывальнымі старабеларускімі (больш за 2 тысячы), у меншай колькасці рускімі, польскімі і ўкраінскімі эквівалентамі, і па сваім аб’ёме ён значна пераўзыходзіў рукапісныя гласарыі ўсходніх славян. Ва ўкладанні слоўніка назіраецца навуковы падыход, выкарыстаны алфавітна-гнездавы прынцып размяшчэння рэестравых слоў (*філосафія – мудрость*,

любленіе мудрості; філософъ – мудрый, кохаючийся въ мудрости) [5, с. 41].

У “Лексісе” Л.Зізанія шырока прадстаўлены разнастайныя пласты спецыяльнай тэрміналогіі: гістарычная (*держава – возможность, держане, дужость*), філасофская (*философ – мудрый; истина – правда; бытие – бытность*), вайсковая (*рать – война; воин – жолнер*), юрыдычная (*ходатай – посредник; заемлю – позычаю*), геаграфічная (*духъ – ветръ, заверт, вихор*), этнаграфічная (*скут – верхнее оденье albo плахта*), біялагічная (*мечка – медведица; онагр – дикій осел, лесны*), сельскагаспадарчая (*житница – стодола, клуня (амбар); жатва – жниво*), медыцынская (*врачебница – дом, где лечат, и тыж аптыка*), матэматычная (*сата – мерка; тма – миллион; гран – угол*), рамесніцная (*скудельник – гончар; скудель – глиняны збан*) і інш. Значная частка змешчаных у слоўніку тэрмінаў захавалася да нашага часу і складае ядро беларускай тэрміналогіі: *байка, будаванье, бытие, ваино, выхованье, грошы, жниво, зброя, истина, мова, небязпечность, особа, оборонца, потреба, пытанье, скарбъ, скарга, утыскъ, якость* і інш. [5, с. 21 – 44].

Даследчыкамі перш за ўсё адзначалася дасканаласць сістэмы тлумачэння тэрмінаў. Аўтар шырока выкарыстоўваў сінонімы для тлумачэння слова ў рэстры (*алекторъ – певень; победник – звитяжца, рицерь; ходатайствую – еднаю, справую*). Пры адсутнасці сіноніма звяртаўся да апісальнага шляху (*трудолюбіе – коханье ся в праці; виновный – тот, который есть чему причиною*) або разгорнутай энцыклапедычнай інтэрпрэтацыі лексем (*онокротал – птахъ подобный кшталтомъ лебедевы, которой пысокъ уложивши в воду гукаетъ як осель*) [5, с. 21 – 44]. Пры тлумачэнні складаных слоў царкоўнаславянскай мовы Л.Зізаній нярэдка прыбягаў да прыёму марфалагічнага калькавання (напр.: *велеречивый – многомовный; благодатель – доброго давца*). Практычнае значэнне “Лексіса” павышалася дзякуючы таму, што аўтар адзначаў семантычныя адценні мнагазначных слоў (*ароматы, запахи и дорогіи масти и тыжъ коренье albo зелье пахнучее; виденіе, огляданье и тыжъ обличье*) [5, с. 21]. Загалоўныя словы пададзены ў пачатковай форме, у большасці з іх пазначаны націск. Назіраюцца адзінкавыя спробы размежаваць аманімію зыходных лексем (1. *страсть – терпенье*; 2. *страсть – взрушенье, эффект*; 3. *страсть – беда*; 4. *страсть – упадокъ*) [5, с. 38].

Такім чынам, “Лексіс” Л.Зізанія з’явіўся пачаткам сістэматычнага збору і навуковай апрацоўкі лексікі старабеларускай мовы для тлумачэння слоў іншых славянскіх моў. Слоўнік адкрываў шлях міжмоўнаму ўзаемадзеянню, спрыяў узбагачэнню слоўнікавых сродкаў беларускай мовы за кошт тэрміналагічнай лексікі.

Самай поўнай і грунтоўнай на той час лексікаграфічнай працай лічыцца другі двухмоўны друкаваны слоўнік усходніх славян – “Лексиконъ

славеноросскій и именъ тлъкованіе”, складзены і выдадзены П.Бярындам у 1627 г. у друкарні Кіева-Пячэрскай лаўры [8]. Лексікаграфічны помнік складаецца з прадмовы “Широкий и великославный языкъ Славенскій...” і дзвюх частак: тлумачальна-перакладнога слоўніка “Лексікона” і анамастыкона “Отъ еврейскаго, греческаго же и латнскаго и иныхъ языковъ начынаюшася имена свойственна” [9]. “Лексиконъ” адрозніваецца ад папярэдніх слоўнікаў аб’ёмам і характарам прадстаўлення лексічнага матэрыялу. Рэестр гэтага слоўніка налічвае 6982 лексічныя адзінкі, у тым ліку звыш 4000 царкоўнаславянізмаў, каля 2000 іншамоўных запазычанняў і некалькі сотняў мясцовых (старабеларускіх і стараўкраінскіх) слоў, трапляюцца таксама словы з польскай, чэшскай, нямецкай, грэчаскай і лацінскай моў. Абсалютная большасць перакладной часткі – словы іншамоўнага паходжання.

Даволі шырока прадстаўлена ў слоўніку тэрміналагічная лексіка – “акадэмія”, “астраномія”, “астралогія”, “аргументуюць”, “баснь”, “бліскавіца”, “ботян”, “генезіс”, “грань”, “дэкларуе”, “дэжэавца”, “досведчанне”, “друкарня”, “жнецъ”, “злакъ”, “змерканье”, “злочинство”, “істина”, “кратіръ”, “качество”, “коваль”, “личба”, “молотокъ”, “мысль”, “набожны”, “нырки”, “оборонца”, “полонъ”, “певень”, “прыбытокъ”, “рыцэрства”, “сведчу”, “смерть”, “смерчъ”, “споведь”, “табліца”, “хартія”, “царъ”, “цэрковь”, “шпіталь”, “яворъ”, “ящорка” і інш. Розныя пласты тэрміналогіі папоўнены новымі найменнямі, што сведчыць не толькі аб высокай адукаванасці ўкладальніка слоўніка, але і аб росце навуковых запатрабаванняў заходнерускага і паўднёварускага народаў.

Дзякуючы высокай фідалагічнай эрудыцыі аўтара, лексікаграфічная апрацоўка слоў у “Лексіконе” атрымалася дастаткова кваліфікаванай. П.Бярында карыстаецца рознымі спосабамі тлумачэння рэестравых слоў у залежнасці ад незразумеласці слова, яго значэння, сфер ужывання. Асноўная колькасць тэрмінаў тлумачыцца адным адпаведнікам (*красота – оздоба; лествица – драбина; жатва – жниво*), некаторыя словы – сінонімамі (*агница – овечка, овца; баснь – казка, байка, вымысл*) або апісальна (*сотникъ – ротмистръ, старшій над стомъ; коха – мурашникъ, в котором мурашки живутъ*) [8]. Адзначаныя прыёмы тлумачэння слоў выкарыстоўвалі і папярэднія лексікаграфы, але Бярында развіў, паглыбіў іх дзякуючы выкарыстанню новага, больш разнастайнага і дасканала апрацаванага матэрыялу. Пар.:

Бреніе – калъ, грязь (“Лексіс” 1581 г.);

Бреніе – глина, болота, калъ, грязь (“Лексіконъ” П.Бярынды);

Благодарный – подячливый (“Лексіс” Л.Зізанія);

Благодарны(й) – подячливый, благодарствен, вдячный (“Лексікон” П.Бярынды).

Наватарскім для таго часу было прывядзенне да многіх рэестравых

слоў “Лексікона” іншамоўных лексічных паралеляў з адпаведнымі этымалагічнымі звесткамі (*Петель: чески и руски, когоут. Волынски, певень. Литовски, петух.*) [8, с. 81]. Перавагаю яго слоўніка над вышэй згаданымі было выкарыстанне граматычных і стылістычных памет: указанне на марфалагічныя формы (склонавыя канчаткі назоўнікаў, час, трыванне і лік дзеясловаў – *нитка шоўку, пласт мёду; злочинца, державца; чинимо, управуймо*), на стылістычныя адценні слоў (*вредь – вродь, болячка. Метафар. шкода, утрата*). У “Лексіконе” даволі паслядоўна прастаўлены націскі, што дае каштоўны матэрыял для гістарычнай акцэнталогіі беларускай і ўкраінскай моў.

“Стварыўшы перакладны слоўнік для чытачоў царкоўнаславянскіх тэкстаў” [9, с. 186], П.Бярында не толькі пашырыў слоўнікавую базу свайго “Лексікона”, але і ўнёс вялікі ўклад у распрацоўку параметрызацыі лексікаграфічных дапаможнікаў, што мела надзвычай важнае значэнне ў справе далейшага ўдасканалення метадаў збору і навуковай апрацоўкі тэрміналагічнай лексікі славянскіх моў.

Актыўнае развіццё лексікаграфічных даследаванняў на беларускіх і ўкраінскіх землях у XVII ст. адзначана з’яўленнем ананімнай уласнабеларускай працы тлумачальна-перакладнога характару – “Сінонімы славенароскай” [5]. Па словах А.А.Яскевіч, “гэта слоўнік новага тыпу” [5, с. 157], дзе даецца ўпершыню пераклад старабеларускай лексікі на старарускую. Аб’ём слоўніка для свайго часу даволі значны: каля 5 тысяч рэестравых слоў. Загалоўныя словы падаюцца ў строгім алфавітным парадку, у асобных выпадках назіраюцца прыёмы гнездавой сістэмы размяшчэння лексічных адзінак (*ремесникъ – художникъ, хитрецъ; ремесло – художество, хитрость, учение, начинание*) [3, с. 119]. Рэестравая частка “Сінонімы” ўключае старабеларускія тэрміналагічныя лексемы, якія перакладаюцца адным ці некалькімі сінонімамі са стараславянскай або агульнаўсходнеславянскай моў (*гербъ – знамение; дударь – пречудник; вага – мерило, превесь, весь; волокы – поля, ланы, резны, лазы; гукъ – звукъ, кличь, плищ, вопль, мятежа, молва, щукъ*), іншамоўным словазлучэннем (*друкую – типом издаю, хмара – темень облакъ*). У працы выкарыстоўваюцца спасылкавыя паметы тыпу “зри”, што звяртаюць карыстальніка слоўнікам да іншых слоўнікавых артыкулаў (*захователь, зри выбавитель; зупелность, зри досконалость; зневага, зри ганба і г.д.*) [5, с. 44 –149]. Разам з тым загалоўныя словы не забяспечаны ілюстрацыямі, не маюць граматычных паметаў і націску.

Такім чынам, разгледжаны матэрыял паказвае, што першыя спробы тэрміналагічнай дзейнасці былі здзейснены ў перыяд старабеларускай пісьменнасці, калі сінанімічныя замены тэрмінаў, глосы, рукапісныя і друкаваныя слоўнікі таго часу выконвалі функцыі ўнармавання і ўніфікацыі тэрміналогіі.

У старабеларускіх лексіконах закладзены падмурак і вызначаны прыярытэтныя напрамкі ў распрацоўцы тэарэтычных аспектаў развіцця беларускай і ўсёй усходнеславянскай лексікаграфіі. Такія важныя лексікаграфічныя параметры слоўнікаў, як алфавітны або алфавітна-гнездавы парадак лемаў, акцэнталагічныя і стылістычныя паметы, размежаванне (спарадычнае) аманіміі і полісеміі, пераклад зыходнага рэестравага слова адной ці некалькімі лексемамі, словазлучэннямі, апісальнымі канструкцыямі (што ўяўляе сабой семантызацыю загаловага слова), спасылкі, этымалагічныя нататкі, аксіяматычна выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай перакладной тэрмінаграфіі.

Літаратура

1. Суднік, М.Р. Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары / М.Р.Суднік // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. IV. – Мінск, 1957. – С. 63–122.
2. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. / А.І.Жураўскі – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – Т. 1. – 372 с.
3. Скарына, Ф. Псалтыр /Ф.Скарына. – Прага, 1517. – 256 с.
4. Скарына, Ф. Біблія: у 3 т. / Ф.Скарына; Прадм. А.Л.Петрашкевіча. – Мн.,1991. (Факсім. выд.)
5. Старабеларускія лексіконы / Уклад. А.А.Яскевіч [і інш.]. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 174 с.
6. Яскевіч, А.А. Старабеларускія слоўнікі – помнікі лексікаграфічнай культуры XVI ст. / А.А.Яскевіч // Голас радзімы. – 1989. – 10 жніўня. – С. 7.
7. Виноградов, В.В. Русская наука о русском литературном языке / В.В.Виноградов // Ученые записки МГУ. Вып.106. Т. III. Кн. 1. – М.: МГУ, 1946. – С. 26.
8. Беринда, П. Лексикон словенороский Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В.В.Німчука / П.Беринда. – Київ: Видавництво АН УРСР,1961. – 309 с.
9. Німчук, В.В. Староукраїнська лексикографія візв'язках з російською та білоруською / В.В. Німчук. – Київ: Наукова думка, 1980. – 303 с.